

3. Osmanlı Sonrası. Türkiye. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından mağlûbiyetle sonuçlanması ve devletin dağılma ihtimalinin ortaya çıkması Kürtler arasında da gelecek kaygısı yaşanmasına yol açtı. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson tarafından 1918 başında ilân edilen ve barış görüşmelerinde etkileri olan Wilson Prensipleri'nin "Osmanlı Devleti tebaasından Türk olmayan milliyetlere (nationalities) muhtar gelişme imkânları verilmesini" öngören 12. maddesi, aynı yıl kurulan Kürdistan Teâlî Cemiyeti gibi siyasi oluşumlar etrafında biraraya gelen Kürt aydınları ve önde gelenleri arasında özerklikten bağımsızlığa kadar çeşitlilik gösteren bazı arayışlara sebep oldu. Mondros Mütarekesi sonrasında İngilizler'in Musul'u, Fransızlar'ın Suriye'yi işgal etmesi ve bu iki devletin uluslararası bazı antlaşmalar yoluyla bu bölgelerde kazanımlar elde etmesi sonucu Osmanlı Kürtleri daha önce var olan coğrafi ve idarî bütünlüklerini fiilen kaybettiler ve siyasi bir karmaşa ortaya çıktı. İngiltere ve Fransa başta olmak üzere dönemin güçlü devletlerinin bölgede yaşayan farklı etnik grupları kendi çıkarları doğrultusunda birbirleri aleyhine kışkırtmaları bu karmaşayı daha da arttırdı. Bu süreçte farklı etnik ve dinî unsurlardan oluşan Osmanlı Devleti'nin yıkılması, ulus-devlet temeline dayalı Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci ve müteakip gelişmeler Anadolu'da yaşayan bütün topluluklar gibi Kürtler açısından da kalıcı etkileri olan önemli sonuçlar doğurdu.

Osmanlı'nın son yıllarında, yaşadıkları bölgenin geleceğine dair büyük devletlerce izlenen politikalar Kürtler'in büyük çoğunluğunun tepkisiyle karşılaştı. Paris Barış Konferansı'nın devam ettiği günlerde bağımsız bir Kürdistan için lobi yapan Şerif Paşa'nın girişimleri başta Said Nursi olmak üzere Kürt âlimleri, ileri gelenleri, bölge ahalisi ve onların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki (TBMM) temsilcileri tarafından reddedildi. Aynı dönemde çeşitli Kürt aşiretleri Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kürtler'i Türkler'den ayırmaya yönelik girişimleri kabul etmediklerini bildiren ve Türkler'le Kürtler'in etle tırnak gibi birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturduklarını ifade eden çok sayıda telgraf gönderdiler. Kürtler yaşadıkları bölgenin kuzey kısımlarında bağımsız bir Ermenistan Devleti'nin kurulması karşılığında kendilerine de bu bölgenin güney kesimlerinde muhtariyet verilmesini ön-

gören Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını ifade ettiler. İtilaf devletlerinin politikalarına karşı Türkler'le birlikte ortak yurt kabul ettikleri Anadolu'yu savunmak üzere Millî Mücadele'ye aktif destek verdiler. Bu yıllarda Millî (1920) ve Koçgiri (1921) gibi Kürt aşiretleri isyan ettiyse de bu isyanlar geniş destek bulmadı. Bu süreçte Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de Kürtler'le Türkler'in yapışık ikizler gibi kardeş oldukları şeklinde konuşmalar yapıldı. Mîsâk-ı Millî sınırları içindeki bütün Osmanlı-İslâm unsurlarının birliğini ve ortak bağımsızlığını savunan Millî Mücadele önderleri de Türkler'in diğer müslüman unsurların yanı sıra Kürtler'le ayrılmaz bir bütün olduğunu vurguladılar. Öte yandan hem Millî Mücadele önderleri hem de yerel Kürt ileri gelenleri İngiltere'nin kısmî desteğini almış olan Kürt bağımsızlıkçılarının Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmında bir Kürt devleti kurulması yönündeki teşebbüslerine karşı mücadele ettiler. 15 Eylül 1919'da Türk ve Kürt'ün birbirinden ayrılmaz öz kardeş olarak yaşayacaklarını ve ortak düşmanlarına karşı demirden bir kale halinde kalacaklarını belirten Mustafa Kemal, 1 Mayıs 1920'de yaptığı konuşmada da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni teşkil eden kimselerin sadece Türk, Çerkez, Kürt ya da Laz değil hepsinden mürekkep İslâm unsurları olduğunu (TBMM Zabıt Ceridesi, s. 165; ayrıca bk. Şimşir, s. 574), dolayısıyla her birinin farklı etnik kökenlerden oluşan aynı milletin bölünmez parçalarını teşkil ettiğini dile getirdi. Ayrıca Millî Mücadele'nin anayasası olarak kabul edilen 1921 tarihli Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 11. maddesinin vilâyetlere muhtariyet tanınması da bu yönde beklenti içinde olan Kürtler'in çoğunun taleplerine uygun düşüyordu. Netice olarak bu dönemde vatan, mukaddesat ve hilâfet gibi müşterek değerlerin kurtarılmasının hedeflenmesi, Kürt varlığının inkâr edilmemesi ve vilâyetlere muhtariyet öngörülmesi Kürtler'in büyük çoğunluğunun Kürt bağımsızlıkçılarına değil de Millî Mücadele'ye ve yeni oluşan siyasi yapılanmaya katılımlarını kolaylaştırdı.

Cumhuriyet'in ilânından hemen sonra hilâfetin ilgası (1924) ve diğer devrimlerle birlikte yeni yönetim biçiminde laik bir yaklaşım esas alınırken aynı zamanda ulus-devlet modeli benimsendi. Bu süreçte millet, vatandaşlık, etnik menşee ve azınlık gibi kavramlar yeniden ele alındı. Türk kavramını bir üst kimlik olarak ta-

rif eden 1924 anayasasına, "Türkiye'de din ve ırk ayırt edilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese Türk denir" ibaresi konuldu (md. 84). Bu ibarenin etnik bir kimlikten ziyade vatandaşlık tanımı çerçevesinde temsilî üst kimliği tanımladığı kabul edilse de bu tanımlamanın müteakip dönemdeki kimlik tartışmalarında etkili olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye tarafından sadece gayri müslim vatandaşların azınlık statüsünde sayılacağı, Kürtler de dahil olmak üzere Türk olmayan müslüman unsurların azınlık olarak kabul edilmeyeceği ve bunların Türk milletinin bir parçası olduğu tezinin savunulduğu Lozan'da, İsmet Paşa'nın *Encyclopaedia Britannica*'yı da kaynak göstererek Kürtler'in Turanî kavimlerden olduğunu iddia etmesi (Şimşir, s. 498), Kürt kimliğine yönelik yeni resmî yaklaşımı ve müteakip politikaların seyrini göstermesi açısından önemlidir. Resmî söylemlerdeki ve uygulamalardaki bu yeni yaklaşımla birlikte bazı görüşlere göre Cumhuriyet döneminde Kürt meselesi olarak anılan sorunu besleyen önemli dinamiklerden birisi devreye girdi. Zira Kürt meselesi arka planında iktisadî, sosyolojik, siyasi ve psikolojik birçok sebep olmakla birlikte, temelde Cumhuriyet'in homojen bir ulus meydana getirme çabasıyla ilişkilendirilmektedir (Yayman, s. 27-28). Bakış açısı, yaklaşım ve çözüm önerileri arasındaki farklılığa bağlı olarak "Kürt meselesi", "Kürtçülük meselesi", "Doğu ve Güneydoğu Anadolu meselesi", "geri kalmışlık meselesi" vb. farklı adlandırmalarla ele alınan bu mesele Cumhuriyet dönemi siyasi tarihinin önemli gündem başlıkları ve sıcak tartışma konuları arasında yerini aldı.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde yaşanan bu gelişmeler Kürtler arasında farklı tepkilere yol açtı. Benimsenen ulus-devlet anlayışına, dinî alanla ilgili olarak öne çıkan bazı devrim ve değişimlere ve Musul'un Irak'a bırakılmasına karşı çıkan bazı Kürt liderlerinin faaliyetleri bu çerçevede zikredilebilir. 1923'te Cibranlı Halit, Bitlisli Yüsf Ziyâ Bey gibi isimler tarafından dar bir kadro etrafında Kürdistan İstiklâl Komitesi adıyla bir örgüt kuruldu. Kısaca Âzâdî olarak tanınan ve bağımsızlığı hedefleyen bu örgüte farklı siyasi ve sosyal güdülerle hareket eden birçok Kürt ileri geleni katıldı. Bunlar arasında dinî hassasiyetleri olan bazı Kürt liderler, 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden tasfiye

edilen ikinci gruba mensup Kürt mebusları, aşiret reisleri, Osmanlı ordusunda ve bürokrasi içinde önde gelen Kürt kökenli bazı kimseler bulunuyordu. Âzâdî sonraki yıllar için büyük bir ayaklanma planlamakta, kendiliğinden gelişen olaylar neticesinde 13 Şubat 1925'te Şeyh Said isyanı patlak verdi. Şeyh Said'in Cumhuriyet döneminin bazı politika ve uygulamalarına muhalif olduğu bilinmekle birlikte Âzâdî örgütüyle ilişkisi, kendisinin adıyla anılan bu isyanın sebepleri ve nasıl geliştiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür (bk. ŞEYH SAİD). Şeyh Said isyanının ardından diğer sebeplerin yanı sıra yeni kurulan devletin merkezileştirme uygulamalarının da etkisiyle farklı bölgelerde yirmiyeye yakın Kürt ayaklanması meydana geldi. Ağrı dağları isyanı (1926-1930) başta olmak üzere bu ayaklanmaların önemli bir kısmı Âzâdî ve daha sonra kurulan Hoybûn örgütleri tarafından çıkarıldı. 1937-1938'de Dersim Kürtleri'nin Seyyid Rızâ liderliğinde başlatıldığı isyanın sert bir şekilde bastırılmasıyla Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki kitlesele Kürt isyanları sona erdi.

Irak Kürtleri'nin siyasî hareketlerinde büyük rol oynayan Barzanî ailesi mensuplarından Molla Mustafa Barzanî'nin 1958'de Rusya'dan Irak'a dönmesi ve Kerkük'teki bazı olaylarda 100 kadar Türkmen'in öldürülmesi üzerine Irak'ta yaşanan gelişmeler sonrasında, Türkiye'de Kürt kökenli bazı üniversite öğrencileri (49'lar olayı) ve aşiret liderlerinin tutuklanmasıyla sonuçlanan hareketlenmeler yaşandı. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren daha ziyade dinî ve geleneksel argümanlara dayanan Kürt hareketleri 1960'lı yıllarda sol ve sosyalist akımların etkisinde kalan ve etno-seküler diye nitelendirilebilecek bir yapıya dönüştü. Bu dönüşüm mevcut sol-etnik-seküler söyleme bağımsızlık düşüncesinin eklenmesiyle ileride ayrılıkçı bir karaktere bürünecektir (bk. Yayman, s. 28).

27 Mayıs 1960 darbesini izleyen dönemde doğunun geri kalmışlığını dile getiren "Doğuculuk" akımı etrafında örgütlenen bazı sosyalist Kürt grupları ile Molla Mustafa Barzanî'ye yakın olan Kürtler legal ve illegal siyasal oluşumlar içine girdiler. Bu oluşumların öncülüğünde 1965-1967 yıllarında doğunun sorunlarına dikkat çekmek amacıyla doğu mitingleri düzenlendi. 1969-1971 yıllarında birçok ilde Cumhuriyet döneminin ilk yasal Kürt derneği olarak kabul edilen Devrimci Doğu Kültür Ocakları kuruldu. 12 Mart 1971 darbesiyle

kapatılan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın yerine 1975-1977'de Devrimci Doğu Kültür Dernekleri teşkil edildi. Bunlar da 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle kapatıldı. Türkiye İşçi Partisi'nden gelen diğer bir grup 1974'te Kemal Burkay liderliğinde illegal Türkiye Kürdistanı Sosyalist Partisi'ni (TKSP; Partiya Sosyalîst a Kurdîstana Tirkîyê [PSKT]) kurdu.

1970'lerin başlarında Dev-Genç çevresindeki öğrenciler arasında Abdullah Öcalan etrafında küçük bir grup teşekkül etmeye başladı. Başlarda "Apocular" olarak anılan grup 1978'de Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan [PKK]) adıyla illegal bir örgüt olarak kuruluşunu ilân etti. Marksist-Leninist ideolojiye dayanan ve ayrılıkçı hedeflere yönelen, Kürt kökenliler dışında farklı etnik unsurları da bünyesinde barındıran ve Ermeni terör örgütü ASALA gibi çeşitli uluslararası terör örgütleriyle irtibatlı olan PKK, asker sivil ayrımı gözetmeksizin baskı, tedhiş ve şiddet kullanmayı yöntem olarak benimsemiştir. Bu yöntemi stratejik bir araç olarak kullanan örgüt Kürtler arasında kendisine muhalif olan unsurları ortadan kaldırdı. Gerçekleştirdiği silâhlı terör eylemleriyle kısa bir süre sonra bazı bölgelerde etkinlik kazanan örgüt 12 Eylül 1980 darbesinden önce liderlerini ve bazı önemli elemanlarını yurt dışına çıkardı ve darbeyi en az zararla atlatan grup oldu. Türkiye'de faaliyet gösteren bütün siyasî partilerin ve sivil toplum örgütlerinin tamamına yakınının kapatıldığı darbe döneminde tasfiye edilen Kürt örgütleri 1980'lerin ortalarında tekrar toparlanmaya çalıştıysa da uluslararası bir terör örgütü niteliği taşıyan PKK dışındakiler dar kadro örgütleri olarak kaldı. Türkçe dışındaki anadillerin, dolayısıyla Kürtçe'nin de yasaklandığı, hatta Kürtçe diye bir dilin bulunmadığı ve Kürtler'in aslında Türk olduğu yönündeki söylemin yaygınlaştığı, başta Diyarbakır Cezaevi olmak üzere cezaevlerinde menfi şartların ve uygulamaların arttığı bu dönemde, silâhlı çatışma ve terör yanlısı olan PKK cezaevlerindeki birçok siyasî mahkûmu etkisi altına aldı. Lübnan'da ve Suriye'de hazırlıklarını tamamlayan örgüt 15 Ağustos 1984'te Eruh ve Şemdinli'de güvenlik güçlerine yönelik ilk büyük ölçekli terör saldırılarını gerçekleştirdi. Bugüne kadar Türkiye'de 40.000'den fazla can kaybına yol açan ve ekonomiye uzun vadeli ciddi zararlar veren PKK, Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği ülkeleri,

Kanada, Avustralya, Japonya, İran gibi birçok devletin terör örgütleri listesinde yer almaktadır.

1980'den sonra Kürt siyaset sahnesine İslâmcı olarak nitelenen örgütler de dahil oldu. 1960-1970'lerde Molla Mustafa Barzanî'yi destekleyen medrese çevrelerinde İran İslâm Devrimi (1979) yeni bir hareketlenmeye yol açtı. Devrimin ilk dönemlerinde kurulan temaslar mezhep uyuşmazlığı sebebiyle kısa süre içerisinde büyük oranda koptu. 1980'lerin ortalarında Diyarbakır başta olmak üzere birçok ilde kitabeleri çevresinde oluşan bazı gruplar zamanla örgütsel bir nitelik kazandı. Diyarbakır'daki İlim ve Menzil kitabeleri etrafında kümelenen gruplar İran'la teorik veya fiilî bağlarını korurken Vahdet Kitabevi çevresi Müslüman Kardeşler düşüncesini benimsedi. Dinî hayatın önde gelen diğer bazı simaları da örgütsel olarak değilse de bir siyasî çizgi olarak Molla Mustafa Barzanî'nin şahsında temsilini bulan muhafazakâr sağ Kürt milliyetçiliği çizgisinde kalmaya devam ederken, bazıları Necmettin Erbakan liderliğindeki Millî Görüş geleneğinde yer aldı. Bu yapıların dışında kalan pek çok dindar çevre ise bağımsız Kürt milliyetçisi veya İslâmcı olarak faaliyetlerini sürdürdü. Ayrıca Risâle-i Nur hareketi içerisinde yer alan Med-Zehrâ ve Zehrâ grupları da aynı yıllarda Kürt kimliğini öne alan çalışmalara yöneldi. İlim Kitabevi çevresinde Hüseyin Velioğlu liderliğinde örgütlenen grup daha sonra kamuoyunda Kürt Hizbullahı diye tanındı ve PKK'nın yanı sıra İslâmcı gruplar dahil bölgedeki diğer belli başlı örgütlerle silâhlı çatışmalara girdi (Şentürk, s. 589-612).

1988 yazında Irak hükümetinin katliamlarından kaçan 80-100.000 Kürt Türkiye'ye sığındı. Ardından 1991 baharında Irak Kürtleri ve Şiileri'nin başlattığı isyanların bastırılmasıyla 800.000 Kürt İran'a, 400-500.000 Kürt de Türkiye'ye geldi. Bu ortamda 1991 seçimlerinden sonra kurulan koalisyon hükümetleri, 12 Eylül darbe rejiminin bütün ülke genelinde olduğu gibi Kürtler üzerinde de oluşturduğu baskıları ve bunların olumsuz sonuçlarını ortadan kaldırmak amacıyla kültürel, sosyal ve ekonomik çözüm yolları aramaya başladı. Türkçe dışındaki anadilleri yasaklayan 1983 tarihli yasa 25 Ocak 1991'de yürürlükten kaldırıldı. Aynı yıl sekizinci cumhurbaşkanı Turgut Özal federasyon dahil her türlü çözümün konuşulabileceğini dile geti-

irken, dönemin başbakanı Süleyman Demirel de Türkiye'de Kürt realitesinin tanınması gerektiğine dikkat çekti. Bütün bunlar Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Kürtler'le ilgili sorunları ağırlıklı olarak askerî ve ekonomik tedbirlerle çözmeyi öngören resmî söylemin değişmeye, bunun yerine sorunu demokrasi ve insan hakları çerçevesinde ele alıp diyalog yöntemiyle çözmeye çalışan yeni bir söylemin gelişmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Türkiye'de yaşayan Kürtler'in sorunlarını siyasal zeminde çözmeye iddiasıyla ortaya çıkan ilk yasal siyasî parti olarak Halkın Emek Partisi (HEP) 1990 yılında kuruldu. Bu gelenekten gelen siyasî partilere özellikle terör örgütleri ile ilişkileri dolayısıyla verilen kapatma cezaları, parti temsilcilerine yönelik eylemler ve hapis cezaları gibi gelişmelere rağmen bu çizgideki partiler yasal siyaset sahnesinde her zaman yer aldı. Geniş bir siyasal yelpazeden Kürt milliyetçilerinin temsil edildiği bu gelenek, baskı ve kapatmaların da etkisiyle kurumsallaşamadı ve silâh gücünü elinde bulunduran PKK'nın gölgesinde kaldı. 1998'in son aylarında Türkiye'nin uyguladığı baskı sonucu Suriye'den çıkarılan PKK lideri Abdullah Öcalan 15 Şubat 1999'da Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye teslim edildi. Aynı yıl yaz sonunda cezaevindeki Öcalan'ın tâlimatı ile ülke dışına çekilen PKK, tasfiye edilmek istendiğini ileri sürerek Haziran 2004'te tekrar silâhlı terör eylemlerine başladı.

2002 sonunda iktidara gelen Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetleri Kürtler'le ilişkili sorunların çözümüne yönelik önemli adımlar attı. 2004 yılında Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) Kürtçe yayına başladı. 12 Ağustos 2005'te Diyarbakır'da yaptığı konuşmada etnik ve bölgesel ayrımcılığı ortadan kaldırmayı hedeflediklerini ifade eden Başbakan Erdoğan, Kürt kökenli vatandaşların yaşadığı sorunların Türkiye'de yaşayan herkesin ortak sorunu olduğunu söyleyerek çözümün anayasal düzen ve demokratikleşme ile sağlanacağına işaret etti. Bu adımları 2009'da TRT-6'nın Kürtçe yayına başlaması, 2010'da Mardin Artuklu Üniversitesi'nin Kürtçe yüksek lisans programı açması, 2012'de Kürtçe'nin ilköğretim beşinci sınıflarda seçmeli ders olarak okutulması gibi uygulamalar izledi. Bu arada Öcalan'ın Türk ve Kürt solunu bir çatı altında toplama

ve daha geniş kapsamlı bir siyasî parti oluşturma projesinin sonucu olarak 15 Ekim 2012'de Halkların Demokratik Partisi (HDP) kuruldu. Aynı yılın aralık ayında gerek Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Başbakan Erdoğan'ın kamuoyuna gerekse cezaevindeki Öcalan'ın kendi örgütüne yönelik açıklamalarıyla yeni bir çözüm süreci başladı. Kürtçe köy ve şehir adlarının iadesi, Türk alfabesinde bulunmayan x, w, q, ê gibi harflerin kullanımına izin verilmesi, ilköğretim kullarında öğrenci andının kaldırılması, Türkiye'nin tamamını gezip vatandaşların sürece dair görüşlerini gözlemlemek amacıyla 2013 yılı Nisan ayında oluşturulan Âkil İnsanlar Heyeti'nin çalışmaları, Kürdistan adını taşıyan ilk yasal siyasî partilerin (Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi ve Kürdistan Özgürlük Partisi) kurulması da bu yeni sürecin önemli adımlarıydı. Bütün bu politikalara ve olumlu gelişmelere rağmen PKK terör örgütü 2009'dan itibaren başlattığı silâhlı saldırı ve terör eylemlerini arttırdı ve siyasî çözümün önü bir defa daha tıkandı.

Türkiye'nin doğu ve güneydoğusundaki yirmi kadar vilâyette daha yoğun olarak yaşayan Kürtler 1950'lerde hızlanan iç göç dalgası sürecinde ülkenin batı ve güney bölgelerine de yerleştiler. Türkiye'de yaşayan Kürtler'in toplam nüfusuyla ilgili kesin istatistikler bulunmamakla birlikte vatandaşların ana dillerine dair verilerin kamuoyuna en son ilân edildiği 1965 sayımına göre 31.391.421 olan toplam nüfus içinde 2.817.313 kişinin birinci veya ikinci dilinin Kürtçe (Kurmanca veya Zazaca) olduğu kaydedilmiştir (Dündar, s. 101, 106, 113-115). Bu sayıdaki oranlar dikkate alınarak bugün Türkiye'de yaşayan Kürt nüfusuyla ilgili birtakım tahminler yapılırsa da gerek 2000'li yıllara kadar süren ifade hürriyeti önündeki engeller gerekse sayım sonuçları arasındaki tutarsızlıklar, ayrıca karşılıklı evlilikler sebebiyle birçok aile için etnik bir tanımlama yapmanın güçlüğü bu verilerin ve bu tür verilere dayanılarak yapılan nüfus tahminlerinin çok sağlıklı olmadığını göstermektedir.

Türkiye'nin genellikle doğu ve güneydoğu bölgelerinde yaşayan Kürtler'in Kurmanc ve Zaza olmak üzere iki ana gruba ayrıldığı kabul edilse de Zazalar'ın bir bölümü kendilerini ayrı bir etnik grup olarak görür. Türkiye Kürtleri'nin ekseriyetini Kurmanc Kürtleri oluşturur. Kendilerini Kird, Dimili

ve Kirmanc olarak da adlandıran Zazalar genellikle güneyde Şanlıurfa'nın kuzeyinden Gümüşhane'nin güneyine kadar olan bölgede yaşamaktadırlar. Büyükşehirlere göç edenlerle beraber Zazalar'ın Türkiye Kürtleri'nin yaklaşık % 20-25'ine tekabül ettikleri sanılmaktadır (bk. ZAZALAR). Orta Anadolu Kürtleri'nin çoğu, son 500 yıldan beri değişik zamanlarda Osmanlı Devleti'nin aşiretleri iskân politikası kapsamında bölgeye yerleştirilmiş Şeyhbızın, Canbeg, Reşvan gibi Kürt aşiretlerinden oluşmakta ve çoğunlukla Kayseri, Aksaray, Kırşehir, Konya ve Ankara'da yaşamaktadır.

Irak. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Osmanlı Devleti'nin Musul ve Şehrızor eyaletlerini işgal eden İngiltere, Kürtler'in yaşadığı bölgeyi daha önce işgal ettiği Bağdat ve Basra vilâyetleriyle birleştirerek 1921'de Irak Krallığı'nı kurdu. Bu dönemde Kürt ileri gelenlerinden Şeyh Mahmud Berzencî 1918, 1922 ve 1930'da üç defa İngiltere ve Bağdat'a karşı isyan etti, fakat üçünde de başarılı olamadı. Aynı şekilde Şeyh Ahmed Barzânî 1933'te, kardeşi Molla Mustafa Barzânî ve Sincar Yezîdî Kürtleri 1935'te isyan ettiler. Sincar Yezîdîleri'nin isyanı aynı yıl bastırılırken Barzânîler'in isyanı kesintilerle 1945'e kadar devam etti. Mustafa Barzânî Irak'ta mağlûp olunca İran'a geçti ve 1946'da Mehâbâd şehrinde kurulan Kürdistan Cumhuriyeti'nde genelkurmay başkanı oldu. İran'da İran Kürdistan Demokrat Partisi'nin (İKDP; Partiya Demokrat a Kurdistana Êranê [PDKÎ]) kurulmasından bir yıl sonra Ağustos 1946'da Irak Kürtleri Bağdat'ta Barzânî liderliğinde Kürdistan Demokrat Partisi'ni (KDP; Partiya Demokrat a Kurdistanê [PDK]) kurdular. Kürdistan Cumhuriyeti'nin aynı yılın sonunda yıkılması üzerine Barzânî, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne sığındı ve 1958'de Irak Kralı II. Faysal'ın devrilmesine kadar orada kaldı. Askerî darbeye kralı deviren yeni Irak lideri Abdülkerîm Kâsım, Kürtler'in haklarını garanti altına alan yeni bir anayasa ilân etti, fakat KDP'nin 1961'de yasaklanmasıyla çatışmalar yeniden başladı. 1968'de yönetime el koyan Baas Partisi lideri Hasan el-Bekr, başlangıçta Kürtler'e yönelik askerî tedbirleri sürdürdü ve Irak ordusu ile Kürtler arasındaki çatışmalar devam etti. 11 Mart 1970'te bir otonomi antlaşması imzalanarak Kürtler'e bazı bölgelerde özerklik verildiyse de Kürtler'e

Irak yönetimi arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar son bulmadı. 1975'te Irak'ın İran ile anlaşması üzerine İran ve Amerika Birleşik Devletleri Irak Kürtleri'ne verdikleri desteği çektiler ve Iraklı Kürtler bir defa daha yenilgiye uğradı. Irak'tan Türkiye ve İran'a doğru ilk yoğun mülteci akını bu dönemde meydana geldi. Irak Kürt hareketinin lideri Molla Mustafa Barzânî 1979'da Amerika Birleşik Devletleri'nde kanserden öldü. Geçmişte de birkaç defa bölünen KDP, parti içindeki sol kesimi arkasına alan Celâl Talebânî'nin 1975'te Suriye'de Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni (KYB; Yekîtiya Nîştîmanî ya Kurdistanê [YNK]) kurmasıyla kesin olarak ikiye bölündü. 1980'de başlayan İran-Irak savaşı sırasında İran Irak Kürtleri'ne, Irak da İran Kürtleri'ne destek verdi. Mart 1988'de Irak Kürtleri'nin eline geçen Halepçe şehrine Irak tarafından kimyasal saldırı düzenlendi ve 5000 civarında Kürt hayatını kaybetti. Aynı yılın yaz aylarında düzenlenen Enfal operasyonları kapsamında ise 100.000 civarında Iraklı Kürt Irak ordusu tarafından öldürüldü ve bu operasyonların ardından 80-100.000 kadar mülteci Türkiye'ye, 100.000 kadarı da İran'a sığındı.

Irak'ın Küveyt'i işgali üzerine 1991'de Amerika Birleşik Devletleri liderliğindeki koalisyon güçlerinin Irak'a girmesi Irak Kürtleri ve Şii'leri'ni yeni isyanlar başlatma konusunda cesaretlendirdiyse de uluslararası destek göremediği için bu isyanlar da başarısız oldu. Yaklaşık 800.000 Kürt İran'a, 400-500.000 Kürt Türkiye'ye sığındı. Birleşmiş Milletler 5 Nisan 1991'de Kürtler'in geri dönmesi için ülkenin kuzeyinde güvenli bir bölge oluşturulması kararını aldı. Bu kararın ardından başlatılan Huzur ve Çekiç operasyonları ile Irak Kürtleri uluslararası koruma altına alındı. Bu uluslararası desteğe tepki olarak Saddam Hüseyin yönetimi Kürtler'i cezalandırmak amacıyla Kürtler'in yaşadığı bölgeden bütün devlet mekanizmasını çekti. Bunun üzerine Mesut Barzânî liderliğindeki KDP ve Celal Talabânî liderliğindeki KYB 4 Ekim 1992'de Erbil merkezli Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'ni ilân etti. Ancak bir süre sonra KDP ile KYB arasında gelirlerin bölüşümü konusunda ortaya çıkan anlaşmazlık çatışmaya dönüştü (1994-1998) ve neticede bölgede iki hükümetli ve iki meclisli bir yapı ortaya çıktı. 1998'de imzalanan Washington Antlaşması ile taraflar çatışmalara son verdiyse de ikili yapı devam etti. İlişkilerin normalleşmesiyle

2002'de yerel meclis ve 2006'da hükümetler birleştirildi.

2003 yılında Saddam Hüseyin'in Amerika Birleşik Devletleri tarafından devrilmesiyle Irak Kürdistan bölgesi yarı bağımsız bir konuma kavuşarak ekonomik ve siyasal alanlarda önemli gelişmeler kaydetti. Saddam sonrası kurulan merkezî Bağdat hükümetleri ile Irak Kürt Bölgesel Yönetimi arasında Kerkük ve Hânekin gibi bazı bölgelerin nihai statüsü, Kürdistan bölgesinin sınırları, petrol işletme hakları ve gelirlerinin dağılımı, peşmerge güçlerinin merkezî orduya katılması, dış politika da izlenecek strateji gibi birçok konuda önemli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu dönemde Türkiye'nin Irak politikasında da önemli değişiklikler oldu. Mart 2010'da Türkiye'nin Erbil Başkonsolosluğu faaliyete geçti. Özellikle Kuzey Irak topraklarında çıkarılan petrolün Türkiye üzerinden ihracatı, Türkiye firmalarının petrol arama-çıkarma izni almaları gibi konular Türkiye ile Irak Kürt Bölgesel Yönetimi arasındaki ilişkileri geliştirdi.

Bugün Irak'ta yaşayan yaklaşık 6 milyon civarındaki Kürt ülke nüfusunun % 20'ye yakını oluşturmaktadır. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin nüfusu ise Türkmenler ve Asurî topluluklarla beraber 5 milyondan fazladır. Bu bölgenin dışında kalan Sincar, Musul, Kerkük, Hânekin, Mendelî ve Bağdat'ta da Kürt nüfus bulunmaktadır. Irak Kürtleri'nin coğrafî dağılımı ana hatlarıyla şöyledir: Irak'ın kuzeyinde Kurmanclar, onların güneyinde Soranlar, Irak-İran sınır bölgelerinde Goranlar (Hevremenlar) mevcuttur. Şîî Feylî Kürtleri Bağdat, Hânekin, Mendelî ve Basra gibi şehirlere dağılmış vaziyettedir. Kurmancca (Kurmançî) konuşmakta olan Yezîdî Kürtler Şeyhan, Musul ve Sincar'da bulunmaktadır. Ayrıca bunlara çoğunlukla Musul ile Erbil arasındaki Ninova bölgesinde yaşayan ve bir kısmı kendilerini Kürt olarak kabul eden ve konuştuğu dil Goranca ve Zazaca'ya yakın olan Şebekler'i de eklemek gerekir. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin resmî dili Soranca (Sorani) olup bu bölgede Kürtler'in yaşadığı en büyük şehirler Erbil, Süleymaniye ve Duhok'tur.

İran. I. Dünya Savaşı'nın ardından Şikak aşireti reisi İsmâil Ağa (Simko/Simkû) Kaçarlar'ın yönetimindeki İran'a karşı isyan etti ve 1920-1930 arasında İran'da Kürtler'in yaşadığı bölgelerin önemli bir bölümünü elinde tuttu. Kaçarlar'ı devirip Pehlevî hânedanını kuran (1925) Rızâ Şah Peh-

levî, müzakere amacıyla çağırdığı İsmâil Ağa'yı öldürterek (1930) uzun yıllar devam eden isyanı sona erdirdi. Bu dönemde aşiretlere yönelik devlet politikaları sebebiyle Heme Reşid'in Bâne'de (1924-1930), Mahmud Han'ın Merîvân'da (1926) ve Molla Halîl'in Mehâbâd'da (1928) öncülük ettikleri gibi mahallî Kürt isyanları da yaşandı. Ağrı dağı isyanı ile bağlantılı olan Celâlî aşiretlerinin isyanı İran ve Türkiye'nin iş birliği ile bastırıldı.

1930'lardan itibaren İran Kürtleri arasında siyasal örgütler kurulmaya başladı. 1932'de Kürdistan Özgürlükçüler Partisi (Komeley Azadixwazi Kurdistan), 1942'de Kürdistan Diriliş Partisi (Komeley Jiyanevew Kurdistan [KJK, Jê-Kaf]) ve nihayet 15 Ağustos 1945'te bugüne kadar varlığını sürdüren ve İran Kürtleri'nin en etkili örgütü olan İran Kürdistan Demokrat Partisi (İKDP; Partiya Demokrat a Kurdistanê Îranê [PDKÎ]) kuruldu. Kürdistan Diriliş Partisi kendini feshederek bu partiye katıldı. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve İngiltere İran'ı işgal etmişlerdi (1941). Bu işgal sırasında Kürt ve Azerî bölgelerini kontrol altına alan Sovyetler Birliği kendine yakın mini devletler kurulmasını teşvik etti. Azerîler'in Kasım-Aralık 1945'te Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilân etmesinin ardından Kadî Muhammed liderliğindeki İran Kürtleri de 22 Ocak 1946'da Mehâbâd'da Kürdistan Cumhuriyeti'ni ilân ettiler. Sovyetler Birliği'nin çekilmesiyle birlikte aynı yılın sonunda her iki cumhuriyet de yıkıldı. Bu kısa ömürlü Kürdistan Cumhuriyeti'nin XX. yüzyıldaki Kürt siyasî oluşumları açısından önemli etkileri olduğu söylenebilir. Bugün Irak Kürt Bölgesel Yönetimi tarafından millî marş olarak kabul edilen "Ey Rakip" (Reqîb) marşı Mehâbâd Cumhuriyeti'nin marşı idi. Cumhuriyet'in çöküşünden sonra zaman zaman gerilla faaliyetleri yürüten İKDP uzun süre etkili olamadı.

1969'da İran Kürtleri'nin ikinci büyük örgütü olan, devrimci komünist partisi Komala (Komele/Komeley) kuruldu. İKDP ve Komala gibi Kürt örgütleri İran İslâm Devrimi'ne (1979) giden süreçte şah karşıtı koalisyonda yer aldılar. Ancak devrimden sonra kurulan yeni rejimle ilişkileri kısa sürede bozulan Kürt örgütleri 1979-1983 yıllarında silâhlı mücadele ile İran'ın belli bölgelerini denetim altında tuttular. İran-Irak Savaşı sırasında her iki taraf da diğer ülkedeki muhalif grupları desteklediği için Irak'ta ve İran'da Kürdistan Demokrat

Partisi adıyla kurulmuş olan partiler (KDP ve İKDP) de karşı karşıya geldi. Bu dönemde etkili olan bir diğer rejim karşıtı örgüt de Şeyh İzzeddin el-Hüseynî ve onun Kürt-Sünnî militan grubu Xebat idi (Ballı, s. 508-548). Abdurrahman Kâsımlı (Qasımlo) ve Sâdık Şerefkendî gibi liderlerini peş peşe kaybeden ve İran ordusunun yoğun operasyonları sonucu etkinliği azalan İKDP ile Komala 2000'li yıllarda silâhli eylemlerini en aza indirip siyasî faaliyetlere yöneldiler. İki yerli örgütün zayıflamaya başladığı bu dönemde Türkiye kökenli terör örgütü PKK İran'da da güçlenmeye başladı. 2003'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'ı işgalinden sonra kurulan Kürdistan Özgür Yaşam Partisi (Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê [PJAK]) PKK'nın İran'daki uzantısıydı. Başlangıçta yerli Kürt gruplarını zayıflatma ümidiyle PJAK'ın çalışmalarına göz yuman İran hükümeti, kurduğu uluslararası bağlantılarla ciddi bir tehdit haline gelmeye başlayan bu yeni örgüte karşı zamanla cephe aldı. Mâruz kaldığı ağır askerî operasyonlara Suriye'de PKK için ortaya çıkan yeni fırsatlar da eklenince PJAK Eylül 2011'de İran'daki silâhli faaliyetlerini durdurduğunu açıklamış ve yeni şartların sonucu olarak PKK dikkatini ve silâhli unsurlarının önemli bir kısmını Suriye'ye kaydırmış olsa da örgüt İran'daki faaliyetlerine kısa bir süre sonra yeniden başladı.

İran'da ülke nüfusunun % 8-10'unun Kürtler'den oluştuğuna dair bazı tahminler bulunmakla birlikte İran Kürtleri'nin toplam nüfusuyla ilgili kesin veriler mevcut değildir. Otuz bir eyaletten oluşan İran'da 2016 istatistiklerine göre ülke nüfusunun yaklaşık % 2'si Kürdistan eyaletinde yaşamaktadır. Ayrıca ülkenin batısında yer alan ve toplam nüfusun yaklaşık % 25'inin yaşadığı Kirmanşah, İlâm (Elam), Luristan, Batı Azerbaycan ve Doğu Azerbaycan ile ülkenin kuzeydoğusunda yer alan ve toplam nüfusun yaklaşık % 2'sinin yaşadığı Kuzey Horasan ve Horasân-ı Razavî eyaletlerinde de Kürt nüfus bulunmaktadır. Ana hatlarıyla farklı Kürt gruplardan Kurmanclar Batı Azerbaycan ve Horasan'da; Soranlar Kürdistan, Doğu Azerbaycan ve Kirmanşah'ta; Lurlar ve Lekler Luristan'da; Kelhûrlar Kirmanşah ve İlâm'da; Goranlar (Hevremanlar) Kürdistan ve Kirmanşah'ta; Feyliler ise Luristan, Kirmanşah ve İlâm'da yaşamaktadır. Ayrıca Kelardeşt'teki Kurmanclar ve Kazvin'deki Lek Kürtleri gibi ülke içinde

çeşitli yerlere dağılmış küçük Kürt grupları da mevcuttur.

Suriye. Suriye Kürtleri Türkiye, Irak ve İran'da olduğu gibi belli bir bölgede yoğunlaşmış olarak değil, 1921'de Ankara Antlaşması'yla çizilen Türkiye-Suriye sınırı boyunca Suriye'nin kuzeyinde ve Cezîre bölgelerinde birbirinden kopuk alanlarda yaşamaktadır. Türkiye ile Suriye arasında kalan Bağdat demiryolu hattına ve sınıra atfen Suriye Kürtleri "hattın altındaki Kürtler" (Kurdên binxetê), Türkiye Kürtleri de "hattın üstündeki Kürtler" (Kurdên serxetê) diye anılır. Dağınık bir coğrafyada yaşadıkları ve sayıca az oldukları için Suriyeli Kürtler arasında siyasî veya silâhli mücadeleli hedefleyen örgütsel oluşumlar ve isyan hareketleri Türkiye, Irak ve İran'da olduğundan daha zayıftır. Suriye'nin Fransız egemenliğinde bulunduğu 1920-1946 yılları arasında Suriye Kürtleri daha ziyade Türkiye Kürtleri arasındaki siyasî hareketlenmeleri takip etmekteydi. Özellikle Şeyh Said isyanından sonra önemli sayıda Kürt isyancı Türkiye'den Suriye tarafına geçti. Aynı dönemde Türkiye'de tekke ve zâviyelerin kapatılması da birçok dinî liderin Suriye'ye geçmesine sebep oldu. Bu geçişler 1930'lardaki isyanların ardından devam etti. Bu dönemde Suriye'de en fazla etkili olan Kürt örgütü 1927'de Beyrut'ta kurulan Hoybûn'du (Xoybun). Türkiye'den kaçıp Suriye, Mısır, Lübnan ve Avrupa gibi merkezlere dağılmış olan Kürt liderlerinin kurduğu örgütün hedefi Türkiye Kürtleri'nin bağımsızlığı olduğu için Suriye'den ziyade Türkiye'ye yönelik faaliyetlerde bulunmaktaydı. Suriye Kürtleri tarafından Suriye'ye yönelik hedeflerle kurulan (1957) en önemli örgüt ise Suriye Kürdistan Demokrat Partisi'dir (SKDP; Partiya Demokrat a Kurdî li Sûrî [PDKS]). SKDP bugün Suriye'de bulunan on beş Kürt örgütünden iki üç tanesi hariç tamamının içinden çıktığı ana damarı teşkil eder. Terör örgütü PKK'nın Suriye kolu olan ve 2003'te kurulan Demokratik Birlik Partisi (Partiya Yekîtiya Demokrat [PYD]) köklerini bu gelenekten almayan örgütlerden birisidir. Baas rejimi tarafından 2011'de öldürülen Meşel Temo'nun kendisi olmasa da kurduğu Suriye'de Kürtler'in Geleceği Hareketi (Geleceğin Partisi) de SKDP geleneğinin dışında sayılmaktadır.

Kendilerine özgü yerel şartların yanında 1975 ve 1991'de Irak Kürtleri'nin yaşadığı tecrübeler Suriyeli Kürtleri Baas rejimine isyan etme konusunda isteksiz hale ge-

tirmiş olsa da 2011 yılında Beşşâr Esed yönetimi ülkenin kuzeyinde denetimi yitirince, silâhli terör eylemi geçmiş bulunan PKK'lıların bir kısmını kendi saflarına dahil eden PYD Suriyeli Kürtler arasındaki etkin silâhli örgüt olarak öne çıktı. Kürtler'in yoğunlukta olduğu Kamışlı, Kobani, Afrin, Amude gibi şehirler rejim güçleriyle önemli bir çatışma olmadan PYD'nin kontrolüne girdi. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'ne yakın olan ondan fazla parti ise 2011 yılında Suriye Kürt Ulusal Konseyi (Encûmena Niştîmanî ya Kurdî li Sûriyê [ENKS]) adı altında Erbil'de bir üst çatı oluşturdu. ENKS ile PYD 2012 yılında ortak yönetim konusunda anlaşmaya varmalarına rağmen daha sonra iki taraf arasında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Suriye Kürtleri arasında çoğunluğu oluşturan PYD ve ENKS çizgisindeki örgüt ve yapıların dışında Dr. Hacı Ahmed el-Kürdî liderliğindeki Cebhetü'l-Ekrâd (Eniya Kurda) gibi görece küçük başka gruplar da bulunmaktadır

Bugün Suriye Kürtleri ülkenin kuzeyinde Haseke ve Halep vilâyetlerinde yaşamaktadır. Bu vilâyetlerde en fazla Kürt nüfusun bulunduğu şehirler Haseke, Kamışlı, Aynûlarab (Kobani) ve Afrin'dir. Suriye iç savaşından önce 2004 yılında yapılmış olan sayım sonuçlarına göre, aynı zamanda Arap ve Türkmenler'in de yaşadığı bu şehirlerin toplam nüfusu 2 milyon civarında olup ülke nüfusunun % 8-10'unu teşkil etmektedir. Suriye'deki Kürtler'in tamamına yakını Sünnî olup Kurmanca konuşmaktadırlar. Ayrıca ülkede yine Kurmanca konuşan 10.000 kadar Yezidî Kürt yaşamaktadır. 2011 yılı başında ülke içinde Baas idaresine karşı başlayan protestolara kadar 300-350.000 Suriye Kürdü'ne Türkiye kökenli oldukları gerekçeyle vatandaşlık hakkı verilmemiş, bunlar "ecârib" (yabancılar) sayılmıştır. 2011 yılı Nisan ayında Baas idaresi "ecnebi" Kürtler'e vatandaşlık vermeyi önermişse de bazı Kürtler vatandaşlığa geçerken bazıları askere alınma korkusuyla başvuruda bulunmamıştır.

Ermenistan ve Azerbaycan. XIX. yüzyılda Osmanlı-Rus savaşları sırasında bazı Yezidî Kürt aşiretleri Osmanlı topraklarından ve İran'dan Rusya'ya göç ettiler. 1926 tarihli ilk Sovyet Milletler Sayımı'na göre bütün Sovyetler'de yaşayan Kürtler'in sayısı 70.000 civarındaydı ve bunların 52.000'i Güney Kafkasya'da yaşıyordu. Aynı tarihte Azerbaycan Kürtleri'nin sayısı 40.000 civarındayken Ermenistan'da yaşayanların sayısı 15.000 civarındaydı.

1920-1937 yılları arasında kültürel anlamda önemli gelişmeler kaydeden ve sayıları biraz daha artan Ermenistan Kürtleri 1937'den itibaren bütün Sovyetler'de başlayan sürgünlerden nasiplerini aldılar. 1955'e kadar devam eden bu dönemde binlerce Kürt Ermenistan'dan Orta Asya ülkelerine sürüldü. Stalin'in yerine geçen Kruşçev'in 1956'da Sovyetler Birliği XX. Komünist Partisi Kongresi'nde Stalinizm'in terkedildiğini açıklamasının ardından Ermenistan'ın Kürt politikası da yumuşamaya başladı. 1955-1956'da Erivan Radyosu Türkiye Kürtleri tarafından da dikkatle takip edilen Kürtçe yayınlarına başladı. 1956-1988 arası Ermenistan Kürtleri açısından yeniden canlanma ve yoğun kültürel faaliyetlerde bulunma dönemi oldu. 1988-1990 yıllarında Ermenistan ile Azerbaycan arasında devam eden Karabağ mücadelesi sırasında Sünnî Kürtler'in Ermenistan'dan çıkarılması ve Ermenistan Devleti'nin Yezîdî Kürtleri Kürtler'den ayrı kabul ederek "Yezîdî milleti" olarak tasnif etmesiyle birlikte yeniden sıkıntılı dönemler başladı. Bu dönemde 10.000'i aşkın Sünnî Kürt Azerbaycan'a ve Orta Asya ülkelerine göç etti. Ermenistan'da resmî işlemlerde Kurmancca konuşan Sünnîler Kürt milleti ve dilleri de Kürtçe olarak kabul edilirken, aynı dili konuşan Yezîdîler'e Yezîdî milleti (Ezîdî / Êzîdî) ve dillerine de Yezîdîce (Êzdîkî) denilmeye başladı. 1989'da 50.000'i aşan Ermenistanlı Kürtler'in sayısı başta Rusya olmak üzere ülke dışına göçler sebebiyle 2015 itibarıyla 35-40.000'lere kadar düşmüş olup bunların çoğunluğu Yezîdî Kürtleri'dir. Ermenistan-Azerbaycan sınırında bir iki köyde halen 1000 civarında Sünnî Kürt bulunduğu tahmin edilmektedir. Rusya'ya ve diğer ülkelere yönelik göç sebebiyle bu nüfus sürekli azalmaktadır.

Azerbaycan'da oldukça eski bir tarihe sahip olan ve 1926'da sayıları 40.000 civarında olan Kürtler yoğun olarak Lâçin, Kelbecer, Gubadlı ve Zengilân şehirlerini kapsayan ve 1923-1929 yılları arasında Kızıl Kürdistan (Kürdistana Sor / Kurdistsansky Uyezdi) özerk vilâyeti olarak bilinen bölgede ve Nahçıvan'da yaşadılar. 1937 ve 1944 sürgünlerinden Ermenistan Kürtleri gibi onlar da büyük ölçüde etkilendiler. 1992-1993'te Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali sırasında eski Kızıl Kürdistan bölgesi de Ermenistan tarafından ele geçirildi ve katliama mâruz kalan 10.000'i aşkın Sünnî Kürt başta Bakü olmak üzere

re Azerbaycan'ın farklı bölgelerine göç ederek ülke içi mülteci durumuna düştü; bunların bir kısmı da Orta Asya ülkelerine göç etti. 1937 ve 1944 sürgünlerinden geriye kalan Nahçıvan Kürtleri'nin önemli bir bölümü de bağımsızlık sonrası Rusya ve Orta Asya ülkelerine göç etti. Ermenistan Kürtleri gibi Azerbaycan Kürtleri de Kurmancca konuşmaktadırlar.

Tarihî olarak Türkiye'nin doğu ve güneydoğusunda, İran'ın batı ve kuzeybatısında, Irak ve Suriye'nin kuzey ve kuzeydoğusunda, Ermenistan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın güneybatısında yaşamış olan Kürtler, günümüzde de aynı ülkelerde varlığını sürdürmektedir. Rusya, Gürcistan, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri ile Lübnan ve Ürdün başta olmak üzere çeşitli ülkelerde de değişen oranlarda yerleşik Kürt nüfus bulunmaktadır. 1950'lerden itibaren küresel ölçekte meydana gelen yoğun kentleşme ve uluslararası göçle beraber Kürtler de geleneksel yaşam alanlarının dışına çıkıp geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Kürtler'in yaşadığı bölgeler ve nüfusları ile ilgili olarak sağlıklı istatistik kayıtlar tutulmadığından kesin veriler bulunmamakla birlikte dünya genelindeki Kürt nüfusunun 30 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Eldeki verilerin çoğu, yaşadıkları ülkelerin genel nüfus sayım sonuçları ile Kürtler'in bu ülkelerdeki genel nüfusun ne kadarını teşkil ettiğine dair tahminlere dayandığından, değişik kaynaklarda yer alan Kürt nüfusuna dair verilerin alt ve üst rakamları arasında ciddi farklar ortaya çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

TBMM Zabıt Ceridesi, Ankara 01 Mayıs 1336/1920, s. 165; *Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 17 Dekabrya 1926 Goda, Narodnost i Rodnoy Yazık Naseleniya SSSR*, vıpusk 4, Moskva 1928, s. 126, 128; Raboçiy Arhiv Goskomstata Rossii, *Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1989 qoda. Naçionalınıy Sostav Naseleniya Po Respublikam SSSR*, Tabliça 9s. Raspre-delenie naseleniya po naçionalnosti i rodnomu yazıku, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=4 (erişim: 19.11.2018); Şakrê Xıdoyê Mihoyan, *İki Dünya Savaşı Arasında Irak'ta Kürt Sorunu* (trc. J. Slav), Uppsala 1990, s. 11-71; Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1990*, İstanbul 1991, I, 425; M. Sıraç Bilgin, *Barzani*, İstanbul 1992, s. 74-144; Abdurrahman Kassemli, *Özgürlük Mücadelesinde Kırk Yıl* (trc. Cavidan Seyidcemaloğlu), İstanbul 1992, s. 30-32, 53-62; Rafet Ballı, *Kürt Dosyası*, İstanbul 1993, s. 508-548; Naci Kutlay, *49'lar Dosyası*, İstanbul 1994; a.mlf., *21. Yüzyıla Girenken Kürtler*, İstanbul 2002, s. 429, 543-545; Oya Girit, *Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi* (doktora tezi, 1994), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, tür.yer.; Refik Hilmi, *Anılar: Şeyh Mahmud Ber-*

zenci Hareketi, İstanbul 1995; Osman Aytar, *Kürdistana bi Fifti Fifti*, İstanbul 1995; D. McDowall, *A Modern History of Kurds*, London 1996, s. 184-213; Malmisani, *Kürd, Kurmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, İstanbul 1996; Kemal Kirişçi – G. M. Winrow, *Kürt Sorunu: Kökeni ve Gelişimi* (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 1997; *Yeni ve Yakın Çağ'da Kürt Siyaset Tarihi* (haz. Celile Celil v.dğr.), İstanbul 1998, s. 180-191; Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul 1999, s. 101, 106, 113-115; Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması: 1919-1925*, Ankara 1999, s. 147-155; Hasan Cemal, *Kürtler*, İstanbul 2003, s. 71-115; Erol Kurubaş, *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye*, Ankara 2004, I, 27-31; II, 172-184; M. R. İzady, *Bir El Kitabı: Kürtler* (trc. Cemal Atila), İstanbul 2004, s. 32-38; Rohat Alakom, *Orta Anadolu Kürtleri*, İstanbul 2004; Tarık Ziya Ekinci, *Türkiye'nin Kürt Siyasetine Eleştirel Yaklaşımlar*, İstanbul 2004, s. 151-154; Kerim Yıldız, *The Kurds in Iraq: The Past, Present and Future*, London 2004; a.mlf., *The Kurds in Syria: The Forgotten People*, London 2005; a.mlf. – Tanyel B. Taysi, *The Kurds in Iran: The Past, Present and Future*, London 2007, s. 3-5; Hejare Şamil, *Diaspora Kürtleri: Soyget Kürtleri Hakkında Tarihi ve Güncel İnceleme*, İstanbul 2005, s. 18-81, 83-104, 109, 166, 189; N. Fuccaro, "Manda Yönetimi Suriye'sinde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür ve Kimlik", *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* (trc. F. Adsay v.dğr., ed. Abbas Vali), İstanbul 2005, s. 231-260; Mesud Barzani, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi* (trc. Vahdettin İnce), İstanbul 2006, I-II; Osman Aydın, *1925 Kürt Ulusal Hareketi*, İstanbul 2006; H. Montgomery, *Suriye Kürtleri: İnkâr Edilen Halk* (trc. Ümit Aydoğmuş), İstanbul 2007; Bilâl N. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, İstanbul 2007, tür.yer.; M. Ali es-Siwerekî, *Ürdün Kürtleri: Modern Ürdün'ün Yapılandırılmasındaki Roller* (trc. Kadri Yıldırım), İstanbul 2007, s. 61-63, 150-168; Altan Tan, *Kürt Sorunu: Ya Tam Kardeşlik Ya Hep Birlikte Kölelik*, İstanbul 2009, s. 342-357, 578; J. Tejel, *Syria's Kurds: History, Politics and Society* (trc. E. W. Welle), New York 2009, s. 94-98, 144; Abbas Vali, *Kürdistan Cumhuriyeti: İran'da Kürt Kimliğinin Oluşumu* (trc. Zeri İnanc), İstanbul 2010, s. 42-47, 81-120; D. Romano, *Kürt Dirilişi: Olanak, Mobilizasyon ve Kimlik* (trc. Mustafa Topal – Erdoğan Gedik), İstanbul 2010, s. 85-93, 314-331; M. van Bruinesen, *Kürdistan Üzerine Yazılar* (trc. Nevzat Kırak v.dğr.), İstanbul 2010, s. 203-216, 259-295; Tahsin Sever, *1925 Hareketi Azadî Örgütü: Unutturulmaya Çalışılan Bir Örgüt ve Çarpıtılan Bir Tarih*, İstanbul 2010, s. 104-327; Abdülhamid Derviş, *Tevgera Kurdî li Sûriya di bin Roniyê de: Buyerên Dema 1956-1983*, İstanbul 2011, s. 20-29, 195-211; Hulusi Şentürk, *İslamcılık: Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, İstanbul 2011, s. 589-612; Hamit Bozarslan, "Kürtler ve Türkiye Devleti", *Türkiye Tarihi: Modern Dünyada Türkiye 1839-2010* (ed. Reşat Kasaba, trc. Zuhâl Bilgin), İstanbul 2011, IV, 353-378; Cengiz Çandar, *Dağdan İnış- PKK Nasıl Silâh Bırakır? Kürt Sorunu'nun Şiddetten Arındırılması*, İstanbul 2011; *Kürt Meselesinde Algı ve Beklentiler* (ed. Kıvanç Koçak), İstanbul 2011, s. 87-91; *Türkiye Söyleşileri 4: Derin Devlet, Ak Parti ve Kürtler*, İstanbul 2011, tür.yer.; Hüseyin Yayman, *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, Ankara 2011,

s. 27-28, 56-62; *Türkiye Siyasetinde Kürtler: Direniş, Hak Arayış, Katılım* (der. Büşra Ersanlı v.dğr.), İstanbul 2012; Cengiz Güneş, *Türkiye’de Kürt Ulusal Hareketi: Direnişin Söylemi* (trc. Eflâ – Barış Yıldırım), Ankara 2013, s. 118-123, 289-325; İbrahim S. Işıq, *A’dan Z’ye Kürtler: Kişiler, Kavramlar, Kurumlar*, İstanbul 2013, s. 254-255; Serdar Yıldırım, “Türkiye Dışındaki Kürtler”, *Kürtler* (ed. Adnan Demircan – Mehmet Akbaş), İstanbul 2015, I, 509-552; Nuh Ateş, “Kurdên Deşta Anatoliyê”, *Birnebûn*, sy. 46, Spagna 2010, s. 15-23; S. Maisel, “Syria’s Yezidis in the Kurd Dagh and the Jazira: Building Identities in a Heterodox Community”, *MW*, CIII/1 (2013), s. 27; “Kurdî”, *Bolşaya Entsiklopediya*, Sankt Petersburg 1903, XI, 678-679; A. Yunusov, “Etničeskiy Sostav Azerbaydjana (po perepisi 1999 Goda)”, *Demoskop Weekly*, no. 183-184, 20 Dekabr 2004 – 9 Yanvar 2005, <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0183/analit05.php> (erişim: 19.11.2018); Hasmik Hovhannisyan, “Kurds in Armenia”, *Hetq* Online, 08.10.2007, <https://hetq.am/en/article/25207> (erişim: 19.11.2018); The Humanitarian Data Exchange: Syrian Arap Republic – Population Statistics, <https://data.humdata.org/dataset/syrian-arab-republic-0-0-0-0-0-0-0-0-0> (erişim: 19.11.2018); The Iran Social Sciences Data Portal, Census 2016, Population and Households by Provinces and Cities, <http://irandataportal.syr.edu/wp-content/uploads/Population-and-Households.xlsx> (erişim: 19.11.2018); Dave van Zoonen – Khogir Wirya, “The Shabaks: Perceptions of Reconciliation and Conflict”, *Middle East Research Institute*, Erbil-Irak, August 2017, s. 5, 8, <http://www.meri-k.org/wp-content/uploads/2017/08/Shabak-Report.pdf> (erişim: 19.11.2018).

SERDAR YILDIRIM

II. DİN

1. İslâmiyet Öncesi. Yaşadıkları coğrafya tarih boyunca birçok dine ev sahipliği yapmış olan Kürtler önceleri Anadolu ve Mezopotamya’daki yerel inanışlar ile Antik Ârî inançlarından etkilendiler, ancak İslâm’dan önceki dönemde büyük ölçüde Mecûsilîği (Zerdüştilik) benimsediler. Ârî inançları arasında tabiat olaylarını kişileştirme, onlara ilâhî güçler nisbet etme gibi yaklaşımlar mevcuttu; ateş, su, toprak, yıldırım, gökyüzü, güneş, ay ve yıldızların belirli güçler/tanrılar tarafından yönlendirildiğine inanılmaktaydı (Dhalla, s. 4-5). Kürt kökeninin dayandığı Ârîler bu tanrıları sistematik bir şekilde iyi ve kötü olarak sınıflandırmışlardı. Ancak monoteist bir din kurucusu olan Zerdüş’t yaşadığı dönemde İran’da yaygın biçimde inanılan tanrıları reddederek Ahura Mazda’yı tek tanrı olarak kabul etti (Eliade, I, 377). Kral Viştaspa’nın Zerdüş’tün öğretilerini benimsemesinin ardından Ahamenîler döneminde Zerdüştilik güçlenip resmî din olarak kabul edilince hem Med halkı hem de onlara komşu kabileler yavaş yavaş bu

dini benimsediler. Süreç içinde Kürtler’in de bu monoteist inancı kabul ettiği görülmektedir (M. Emîn Zekî Beg, s. 270; Şivan Osman Mîstefa, s. 94-95).

Sâsânîler’in yıkılması ve Mecûsîler’in yaşadığı bölgelerin İslâm egemenliğine girmesiyle birlikte başlayan yeni dönemde Mecûsilik gerileme sürecine girdi. Aslında Mecûsilik halk arasındaki sempatisini en güçlü olduğu Sâsânîler döneminde kaybetmişti. Sâsânî yönetiminde çok etkili olan Mecûsî din adamlarının ölçüsüz davranışları halkın tepkisini çekti (Kara, s. 147), bu durum birçok yeni inancın ortaya çıkmasına sebep oldu, özellikle İslâm’ın kısa bir sürede yayılmasını sağladı (Bausani, I, 80; Taraporewala, s. 37-38). Bu dönemlerde ortaya çıkan Maniheizm ve Mezdekiyye gibi dinî akımlardan Kürtler etkilenmedi, hatta Yahudilik ve Hıristiyanlık da onlar arasında toplu halde kabul görmedi. Kürtler İslâmîyet’i kabul sürecine kadar Mecûsî olarak kalmaya devam ettiler.

Günümüzde Kürtler’in yaşadığı bölgelerde kalan ve günlük hayatta Kürtçe konuşan bazı yahudiler mevcuttur. Ancak bunlar geçmişte başka yerlerden buraya göç eden yahudilerin torunları olmalıdır. Nitekim Kürtler’in yaşadığı toprakları gezen seyyahların naklettiğine göre, bölgedeki yahudiler kökenlerini Asur kralı tarafından İsrail ve Judea’dan (Yahuda) sürgün edilen yahudilere (İşaya, 27/13; II. Krallar, 17/6) dayandırıyorlardı (Sabar, s. 17, 367-368). Evlerinde ve sinagoglarda Ârâmîce’nin eski bir biçimi olan Süryânîce (Asurca) konuşan bu yahudiler çarşı-pazar da ve daha büyük topluluklarda Kürtçe konuşuyordu (İzady, s. 287). Bölge yahudilerinin birçoğu İsrail Devleti kurulduktan sonra İsrail’e göç ettiği ve 5000 kadar Kürtleşmiş yahudinin Kürtler’in yaşadıkları bölgelerde kaldığı belirtilir (a.g.e., s. 289). Yahudilik gibi Hıristiyanlık da Kürtler arasında yayılmadı. Geçmişte bazı kabilelerin Hıristiyan olduğu ifade edilmekteyse de bunların zaman içinde diğer Hıristiyan toplulukların arasına katılarak tamamen kaybolduğu anlaşılmaktadır (M. Emîn Zekî Beg, s. 270-271). Aynı durum, İslâm dini ortaya çıktıktan sonra Kürtler’le komşu olan Süryânî, Ermeni ve Hıristiyan topluluklar için de geçerlidir. Bu topluluklar içinde İslâm’ı tercih edenler en yakın komşuları Müslüman Kürtler olduğu için onların arasına karışıp zamanla Kürtleşmiş olmalıdırlar. Hıristiyan kalanlar ise hem kendi dillerini hem de Kürtler’in

çoğunlukta olduğu yerlerde Kürtçe’yi kullanmışlardır (krş. Kreyenbroek – Allison, s. 140-141).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Zénaide Rogozin, *Media, Babylon, Persia from the Fall of Nineveh to the Persian War*, London 1889, s. 39-40; M. N. Dhalla, *Zoroastrian Theology from the Earliest Times to the Present Day*, New York 1914, s. 4-5; A. Bausani, “İslâm Öncesi İran Düşüncesi” (trc. Kürşat Demirci), *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed. M. M. Şerif), İstanbul 1990, I, 80; I. J. S. Taraporewala, *Zerdüş’tün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm* (trc. Nice Damar), İstanbul 2002, s. 37-38; Philip Kreyenbroek – Christine Allison, *Kürt Kümlüğü ve Kültürü* (trc. Ümit Aydoğmuş), İstanbul 2003, s. 140-141; Yona Sabar, *Bir Antoloji: Kürdistanî Yahudilerin Halk Edebiyatı* (trc. Selahattin Çelik), İstanbul 2005, s. 17, 367-368; E. Brauer – R. Patai, *Kürdistanî Yahudiler* (trc. Fahriye Adsay), İstanbul 2005, s. 31-82; M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 2007, I, 377; Şinasi Gündüz, “Mecûsilik”, *Yaşayan Dünya Dinleri* (ed. Şinasi Gündüz), Ankara 2007, s. 279-284; Cahid Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler* (doktora tezi, 2007), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 147; M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* (trc. Vahdettin İnce v.dğr.), İstanbul 2010, s. 94-95, 270-271; M. van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (trc. Banu Yalkut), İstanbul 2011, s. 43-87; M. R. İzady, *Bir El Kitabı: Kürtler* (trc. Cemal Atila), İstanbul 2011, s. 287, 289; Şivan Osman Mîstefa, *Kürdistan ü Prosesa İslamkirina Kurdistan* (trc. Ziya Avcı [Soranca’dan Kurmanca’ya]), İstanbul 2011, s. 94-95.

HAYREDDİN KIZIL

2. İslâmî Dönem. Bilinen ilk Müslüman Kürt, Ebû Meymûn Câbân el-Kürdî adlı şahâbî olup (İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, I, 301; V, 310, 351) oğlu Meymûn el-Kürdî de İslâm kaynaklarında hadis râvisi olarak adı geçen bir şahsiyettir. Kürtler’in toplu halde İslâmîyet’i benimsemesi yaşadıkları bölgelerin fethedildiği Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır. Kürtler’in yaşadığı coğrafya ilk Hâricî ve Şîî oluşumlarla bu iki fırkanın öncülük ettiği isyanlara sahne olmuş ve Emevîler’in ilk yıllarında Kürtler arasında Hâricîliği benimseyerek isyanlara katılanlar bulunmuşsa da Hâricî ve Şîî fikirlerin inanç bakımından Kürtler üzerinde ne kadar etkili olduğu konusunda yeterli bilgi yoktur.

Mervânîler hânedanı dönemine (983-1085) geldiğinde Kürtler’in mezhebî kimliği konusunda daha kesin tanımlamalar yapmak mümkün hale gelmektedir. Sünnî bir Müslüman olan Ebû Şucâ’ Abdullah Hüseyin Bâd (Bâz) b. Düstek, Şîî Büveyhîler’e karşı isyan ederek Meyyâfârikîn (Silvan) merkez olmak üzere Diyarbekir ve çevresinde Mervânîler Devleti’ni kurdu.